

УДК 811.161.2'373

DOI: <https://doi.org/10.18524/2414-0627.2019.26.180943>

М. О. Кулібаба,

*Одеська державна академія будівництва та архітектури,
старший викладач кафедри мовної підготовки ЦПС*

КОНСТИТУЕНТИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ «СИНОПТИЧНА МЕТЕОРОЛОГІЯ»: ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті йдеться про мікрополе «Вода в атмосфері», що є складником лексико-семантичного поля «Синоптична метеорологія». Назване утворення містить три лексико-семантичних групи: «Вологість повітря», «Атмосферні опади» та «Атмосферні явища». Схарактеризовано конституенти кожного з них у лексикографічному аспекті.

Ключові слова: лексико-семантичне поле, лексико-семантична група, лексика, семантика, сема, конститuent, структура.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Дослідження погоди та клімату започатковано у зв'язку з накопиченням знань про їхні явища. Історія вивчення вказаних понять сягає часів Аристотеля, Геродота, Гіпократ, Гіппарха, у працях яких висвітлено взаємозв'язок атмосфери та океану, описано рух повітря, колообіг води тощо [10, с. 4–5].

Аналіз досліджень з проблеми. У сучасному мовознавстві проблемами метеорологічної лексики, специфікою синоптичних текстів опікуються Г. В. Висоцька та Н. В. Коробська, Г. Б. Козловська, О. М. Коломієць, Н. Л. Львова, Т. О. Мизин, О. С. Скубашевська, О. П. Шишліна, які залучають для аналізу матеріал української, англійської, німецької та польської мов. У діалектологічних дослідженнях теж досить значну увагу приділяють лексемам на позначення погоди, що функціонують у різних говірках української мови (Й. О. Дзендзелівський, А. П. Непокупний, М. В. Никончук, О. А. Могила, Л. Р. Іщенко).

Мета нашої розвідки – зафіксувати метеорологічну лексику, до складу якої входить сема 'вода', та класифікувати її на групи за значенням. **Об'єктом** дослідження є метеорологічна лексика, а **предметом** – семантика номенів мікрополя «Вода в атмосфері» як складника лексико-семантичного поля «Синоптична метеорологія».

Джерельною базою послуговували словники [3; 9] та навчальні посібники з метеорології [5; 10].

Виклад основного матеріалу. Для вивчення семантичної потужності метеорологічної лексики, на нашу думку, доцільно використати ідею поля, започатковану Й. Тріром, підтриману Г. Іпсеном, Л. Вайсбергером, В. Порцигом [13; 14; 11; 12], пізніше розроблювану А. К. Башаріною, Ю. М. Карауловим, В. В. Левицьким, І. М. Кобозевою, С. В. Семчинським, Ф. П. Філіним та ін. [1; 4; 8]. Дослідники найчастіше оперують поняттями семантичне або лексико-семантичне поле. Беручи до уваги напрацювання в галузі лексикології, вважаємо за необхідне послуговуватися останнім терміном.

Лексико-семантичне поле (далі ЛСП) – складна лексична мікросистема, що охоплює слова за семантичним критерієм і має специфічну будову. До основних структурних ознак ЛСП уналежнюють взаємозв'язок елементів, їхню систематизованість та ієрархічність. Диференційними його ознаками вважають відсутність чітких меж, континуальність, відкритість, перетин з іншими полями, лакунарність, структурну асиметричність, автономність, самостійність у лексико-семантичній системі, самотність у різних мовах [7, с. 176].

Під ЛСП розуміємо відносно автономну сукупність лексем, об'єднаних спільною гіперсемою [2, с. 220]. Для аналізованого конструкту характерні такі ознаки: присутність, безперервність, цілісність, історичність. Він інтегрує менші семантичні одиниці – лексико-семантичні групи (далі ЛСГ) – автономні в межах ЛСП сукупності лексем, об'єднані спільною гіперсемою меншого ступеня узагальнення, ніж польова гіперсема) [2, с. 222].

Подібні міркування щодо сутності та структури ЛСП має М. П. Кочерган, визначаючи його як сукупність парадигматично пов'язаних лексичних одиниць зі спільним змістом (іноді зі спільними формальними рисами), що відбивають поняттєву, предметну й функційну схожість позначуваних явищ. Мовознавець зазначає, що ЛСП

не є ізольованими об'єднаннями, оскільки пов'язані між собою: окремими своїми значеннями полісемантичні слова можуть належати до різних полів [6, с. 211–212].

З огляду на продуктивність вивчення лексики в межах ЛСП, широкі можливості щодо опису лексичної системи певної галузі розглянемо ЛСП «Синоптична метеорологія». Структурування названого поля є плідним із різних причин, зокрема тому, що вможливує систематизацію семантичного простору української мови за галузевим принципом. Це поле потрактуємо як поліцентричне, оскільки його структура передбачає виокремлення кількох мікрополів, що формуються на основі вужчої семантики, репрезентованої, у свою чергу, ЛСГ. Кожна з них тісно пов'язана з колом понять, що актуальні в метеорології як її невід'ємні складники.

Метеорологія студіює земну атмосферу та процеси, що в ній відбуваються, а саме: склад і будову атмосфери, тепловий баланс атмосфери та земної поверхні, вологообіг та перетворення води, рух повітряних мас та різні атмосферні явища [5, с. 6]. Розділом науки про атмосферу є синоптична метеорологія, скерована на вивчення процесів формування погоди з метою її прогнозування. Основні поняття синоптичної метеорології стосуються метеорологічних елементів та атмосферних явищ. До перших уналежнено повітря, вітер, хмари, опади, дальність видимості, водність туманів, потоки сонячної енергії і тепла. До атмосферних явищ зараховують грозу, бурю, туман, ожеледь тощо. За гіперсемами лексем, що репрезентують синоптичну метеорологію, ми виокремили такі мікрополя: «Вода в атмосфері», «Повітря», «Тепловий режим ґрунту та атмосфери», «Динамічні характеристики атмосфери». Розглянемо одне з таких мікрополів розглядуваного ЛСП, що номінуємо як «Вода в атмосфері».

Указане семантичне утворення має своєрідну внутрішню структуру, оскільки містить ЛСГ, що охоплюють лексеми та їхні сполуки, які розкривають суть та характеризують поняття, пов'язані з водою. З огляду на це групи кваліфіковано таким чином: ЛСГ «Вологість повітря», ЛСГ «Атмосферні опади» та ЛСГ «Атмосферні явища».

Слово *вода* як гіперсема досліджуваного мікрополя має таку семантику: прозора безбарвна рідина, що становить найпростішу хімічну сполуку Гідрогену з Оксигеном [3, с. 197]. Вода може мати газоподібний стан і тоді її тлумачать як *водяну пару* [3, с. 884]. У коло ЛСГ «Вологість повітря» залучено споріднені лексеми *волога* та *вологість*. *Волога* – це рідина, яка міститься в чому-небудь [3, с. 200]. Під *вологістю* розуміють наявність вологи в чому-небудь; ступінь насиченості вологою [3, с. 200]. Кваліфікація вологості атмосферного повітря залежить від кількості водяної пари та її температури, і вимірюється вона в грамах на м³. Для характеристики вологості атмосферного повітря актуальними є *абсолютна* та *відносна вологість*, перша з яких вказує на кількість водяної пари (г/м³), що утримується в одиниці об'єму повітря (1 м³) при даній температурі [9, с. 7], друга – це відношення значення фактичного вмісту водяної пари в 1 м³ атмосферного повітря до значення величини $V_{\text{абс}}$ при даній температурі ($T_{\text{пов}}$), виражене у відсотках [5, с. 17]. Описувана ЛСГ містить такі словосполучення, як *точка роси*, *добовий хід абсолютної вологості*, що параметризують вологість повітря. *Точка роси* – це температура, при якій повітря досягає стану насичення водяною парою при незмінному тиску [3, с. 1275]. Вологість повітря змінюється впродовж доби у зв'язку зі зміною температури поверхні, що її випаровує, і повітря, співвідношення процесів випаровування та випаровуваності, а також перенесення вологи. Цей процес кваліфікують як *добовий хід абсолютної вологості* [10, с. 82].

До складу ЛСГ «Вологість повітря» також зараховуємо назви процесів: *атмосферне зволоження, випаровування, випаровуваність, перенесення вологи*. Вода до атмосфери потрапляє завдяки двом важливим процесам: *випаровуванню* (виділенню з поверхні водойм і зволоженого ґрунту в повітря рідини, ще перетворилася в пару, а також транспірації з листків зелених рослин) та *перенесенню вологи* (переміщенню її із земної поверхні в атмосферу конвенційними потоками). У спеціальній літературі випаровування пояснюють як процес відривання молекул (води) від поверхні (водяної, ґрунтової, рослинної). Максимальне випаровування, не обмежене запасами води, а лише тепловими ресурсами, називають *випаровуваністю*. Співвідношення випаровування та випаровуваності становить *атмосферне зволоження* [10, с. 76–77, 80].

ЛСГ «Атмосферні опади» охоплює лексеми, що вказують на вид, особливості опадів. *Опади* – атмосферна волога, що випадає з хмар на земну поверхню у вигляді дощу, снігу, роси і т. н. ** *Атмосферні опади* – вода у рідкому чи твердому стані, що випадає з хмар або осідає з повітря на земну поверхню і предмети [3, с. 844]. Подібну дефініцію знаходимо в спеціальній літературі: це вода в усіх різновидах твердої та рідкої фази, яку отримує земна поверхня з атмосфери [10, с. 106]. До них належать дощ, сніг, град тощо. Опади випадають із хмар, вертикальна потужність яких не менше ніж 3 км, а водність більша ніж 1 г/м³. Нижче подаємо їхні дефініції:

*град*¹ – 1. Атмосферні опади у вигляді частинок льоду різного розміру, перев. округлої форми; *градина* – розм. Крупинка граду [3, с. 258]

дощ – 1. Атмосферні опади, що випадають із хмар у вигляді краплин води [3, с. 325]

сніг – атмосферні опади у вигляді білих зіркоподібних кристалів чи пластівців, що становлять скупчення таких кристалів; *сніжинка* – кристал снігу у вигляді зірочки [3, с. 1351].

Окрему групу аналізованої ЛСГ становлять лексеми на позначення опадів, що супроводжуються вітром:

буря – 1. Навальний вітер з дощем, грозою, а взимку – зі снігом [3, с. 103].

завірюха – 1. Сильний вітер із снігом; метелиця, хуртовина [3, с. 380]

заметіль – сильний вітер зі снігом; хуртовина [3, с. 405]

сніговій – сильний вітер із снігом; завірюха, метелиця [3, с. 1351]

сніговійниця, рідко – Те саме, що сніговій [3, с. 1351].

хуртовина – 1. Сильний вітер зі снігом; заметіль [3, с. 1576]

хурделиця – розм. Те саме, що *хуртовина* 1 [3, с. 1576].

Лексема *сніговиця* має два значення, одне з яких стосується власне опадів, а друге тлумачиться як опади разом із рухом потоку атмосферного повітря: розм. 1. Те саме, що сніговій. 2. Те саме, що сніг [3, с. 1351].

До цієї ЛСГ уналежнюємо підгрупу із семантикою 'результати опадів' та 'процес': *замет* – наметена вітром кучугура снігу [3, с. 405]; *перемет* – купа снігу, наметена вітром поперек шляху; довгий замет [3, с. 917]; *снігопад* – випадання снігу (перев. у великій кількості) [с. 1351].

Опади розрізняють за інтенсивністю та станом води. За інтенсивністю бувають мрячні, обложні, зливові опади. За станом води вони бувають рідкі та тверді. До *рідких опадів* належать мряка, обложний дощ, зливовий дощ: *мряка* – 1. Густих дрібний дощ, краплини якого немов перебувають у завислому стані [3, с. 693], *обложний дощ* – дощ, що випадає тривалий час (кілька годин – кілька діб), краплі при цьому мають діаметр 0,5 – 5 мм; *Зливовий дощ* – дощ, що триває від кількох хвилин до кількох годин, краплі

при цьому великі (5 мм – 2 см). *Твердими*, крім граду, є такі опади: обложний сніг, лапатий сніг, сніжна крупа, крижаний дощ. *Обложним* називають сніг, при якому падають окремі невеликі сніжинки, утворені за допомогою крижаного кристалика, тривалий час, як і обложний дощ; *лапатим* називають сніг, що випадає злиплими сніжинками у вигляді пластівців, часто супроводжуваний заметіллю, і триває, як зливовий дощ. *Сніжна крупа* має вигляд білих зліплених зерен і випадає пізно восени або навесні впродовж кількох хвилин. Під час *крижаного* дощу падають прозорі, злегка витягнуті краплі, що замерзають у польоті й мають форму зерен. Випадає він ранньої весни чи пізньої осені під час різкого похолодання [10, с. 107].

До цієї ЛСГ належить сполука *сніговий покрив* – результат випадання на земну поверхню снігу в умовах низької для його збереження температури [10, с. 112]. Опади зволожують земну поверхню. У метеорології розрізняють *надлишкове, достатнє, недостатнє зволоження*. За індексом сухості виокремлюють кілька зон: *гумідні зони* – з надлишковим зволоженням, *семигумідні зони* – з достатнім зволоженням та *аридні зони* – із недостатнім зволоженням [10, с. 116]. Сюди уналежнюємо і дієслова, що виражають дію, пов'язану з опадами: *дощити, розм.* Падати, йти (про дощ) [3, с. 325], *сніжити, розм.* Падати, йти (про сніг) [3, с. 1351].

ЛСГ «Атмосферні явища» охоплює лексеми на позначення різних явищ. Атмосферними називаються такі, що відбуваються в атмосфері або утворюються безпосередньо на земних предметах (гроза, туман, іній, ожеледь, ожеледиця, наморозь / паморозь, роса). Розглянемо особливості семантики кожної лексеми:

гроза – грім та блискавка з дощем або градом, що переважно супроводжуються великим вітром [3, с. 262]

туман – 1. Скупчення найдрібніших крапель води або кристалів льоду в нижніх шарах атмосфери, яке робить повітря непрозорим [3, с. 1484]

іній – тонкий шар кристалів льоду, що утворюється осіданням водяної пари з повітря на охолоджені предмети; паморозь, наморозь [3, с. 497].

наморозь – 1. Схожий на іній шар снігу, що утворюється на гілках дерев, дротах і т. ін. під час туману й морозу. 2. Тонкий шар льоду, що утворюється на поверхні землі і т. ін. в холодну сиру погоду [3, с. 724]

ожеледь – тонкий шар льоду на поверхні землі, на деревах і т. ін. [3, с. 833]

ожеледиця – шар льоду на земній поверхні, що утворюється після дощу або відлиги при зниженні температури [3, с. 833]

паморозь – схожі на іній атмосферні опади, що утворюються в туманну морозну погоду на гілках дерев, дротах і т. ін. [3, с. 879]

роса – краплі води, що осідають на поверхні ґрунту, рослин та інших предметів, коли з ними стикається охолоджений приземний шар повітря [3, с. 1275].

Окремі назви, як видно з лексикографічного трактування, функціонують на позначення тих самих явищ, напр. *наморозь / паморозь*. Найбільшою виявилась ЛСГ «Атмосферні опади», конституенти яких відрізняються за інтенсивністю, станом. Крім того, вона містить кілька підгруп, що семантично пов'язані з опадами (процес випадіння опадів, дії, пов'язані з ними).

Висновки та перспективи. У структурі ЛСП «Синоптична метеорологія» виокремлено взаємопов'язані ЛСГ, що стосуються води в атмосфері, зокрема вологості атмосферного повітря, опадів, атмосферних явищ. У процесі з'ясування семантики слів ЛСГ, виявилось, що деякі лексеми містять семи, за якими їх можна уналежнити до кількох груп. Це зумовлено тим, що слова виражають складні метеорологічні поняття, а

межі між ЛСГ є хиткими. Перспективу дослідження вбачаємо у виокремленні та характеристиці інших лексико-семантичних груп ЛСП «Синоптична метеорологія».

Література

1. Башарина А. К. Понятие «семантическое поле». *Вестник ЯГУ*. Якутск, 2007. Т. 4. № 1. С. 93–96.
2. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія : навч. посіб. Київ : Академія, 2006. 368 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ – Ірпінь : ВТФ Перун, 2005. 1728 с.
4. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. Москва : Наука, 1976. 357 с.
5. Кобрін В. М., Вамбаль В. В., Клеєвська В. Л., Яковлев Л. Б. Метеорологія та кліматологія : навч. посіб. Харків : Нац. аерокосм. ун-т «Харк. авіа. ін-т», 2006. 82 с.
6. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : підручник. Київ : Академія, 2008. 368 с.
7. Куренкова Т. Н. Лексико-семантическое поле и другие поля в современной лингвистике. *Вестник СибГАУ имени академика М. Ф. Решетнева*. Красноярск : Город, 2006. Вып. 4 (11). С. 173–178.
8. Левицкий В. В. Типы лексических микросистем и критерии их различия. *Филологические науки*. Москва : Высш. шк., 1988. № 5. С. 66–73.
9. Таранова Н. Б. Метеорологія і кліматологія : словник-довідник (основні терміни і поняття). Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. 192 с.
10. Тюленєва В. О., Козій І. С. Основи метеорології і кліматології : навч. посіб. Суми : Університетська книга, 2014. 210 с.
11. Ipsen G. Der alte Orient und die Indogermanen. *Festschrift für W. Streitberg*. Heidelberg, 1924, p. 30–45.
12. Porzig W. Wesentliche Bedeutungsbeziehungen. *Wortfeldforschung: zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes*. Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973. XVIII, p. 78–103.
13. Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13-Jahrhunderts. Heidelberg : Carl Winter, 1931, Bd.1, 347 p.
14. Trier J. Sprachliche Felder. *Zeitschrift für deutsche Bildung*. Frankfurt am Main, 1932. Bd. 8, Hft. 9, p. 417–429.

References

1. Basharina, A. K. (2007), *The concept of "semantic field" [Ponyatie «semanticheskoe pole»]*, *Vestnik YaGU*, Yakutsk. T. 4. № 1, pp. 93–96.
2. Bondar, O. I., Karpenko, Yu. O., Mykytyn-Druzhynets, M. L. (2006), *Modern Ukrainian language: Phonetics. Phonology. Orthoepy. Graphics. Orthography. Lexicology. Lexicography [Suchasna ukrainska mova: Fonetyka. Fonolohiia. Orfoepiia. Hrafika. Orfohrafiia. Leksykologhiia. Leksykohrafiia]*, Akademiia, Kyiv, 368 p.
3. *Big defining dictionary of modern Ukrainian language*, (2005) [*Velykyi tлумачnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy*], Perun, Kyuyiv, Irpin', 1728 p.
4. Karaulov, Yu. N. (1976), *General and Russian ideography [Obshchaya i russkaya ideografiya]*, Nauka, Moskva, 357 p.

5. Kobrin, V. M., Vambal, V. V., Kleievska, V. L., Yakovliev, L. B. (2006), *Meteorology and climatology [Meteorolohiia ta klimatolohiia]*, Nats. aerokosm. un-t «Khark. aviats. in-t», Kharkiv, 82 p.
6. Kocherhan, M. P. (2008), *Introduction to linguistics [Vstup do movoznavstva]*, Akademiia, Kyiv, 368 p.
7. Kurenkova, T. N. (2006), *Lexical-semantic field and other fields in modern linguistics [Leksiko-semanticheskoe pole i drugie polya v sovremennoy lingvistike]*, Vestnik SibGAU imeni akademika M. F. Reshetneva, Gorod, Krasnoyarsk, Vyp. 4 (11), pp. 173–178.
8. Levitskiy, V. V. (1988), *Types of lexical microsystems and criteria for their differences [Tipy leksicheskikh mikrosistem i kriterii ikh razlichiya]*, *Filologicheskie nauki, Vyssh. shk., Moskva*, № 5, pp. 66–73.
9. Taranova, N. B. (2013), *Meteorology and Climatology: dictionary-directory (basic terms and concepts) [Meteorolohiia i klimatolohiia : slovnyk-dovidnyk (osnovni poniattia i poniattia)]*, Navchalna knyha – Bohdan, Ternopil, 192 p.
10. Tiulenieva, V. O., Kozii, I. S. (2014), *Fundamentals of Meteorology and Climatology [Osnovy meteorolohii i klimatolohii]*, Universytetska knyha, Sumy, 210 p.
11. Ipsen G. *Der alte Orient und die Indogermanen*. Festschrift für W. Streitberg. Heidelberg, 1924, p. 30–45.
12. Porzig W. *Wesentliche Bedeutungsbeziehungen. Wortfeldforschung: zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes*. Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973. XVIII, p. 78–103.
13. Trier J. *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes*. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13-Jahrhunderts. Heidelberg : Carl Winter, 1931, Bd.1, 347 p.
14. Trier J. *Sprachliche Felder*. *Zeitschrift für deutsche Bildung*. Frankfurt am Main, 1932. Bd. 8, Hft. 9, p. 417–429.

М. О. Кулибаба,

*Одесская государственная академия строительства и архитектуры,
кафедра языковой подготовки ЦПС*

КОНСТИТУЕНТЫ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ «СИНОПТИЧЕСКАЯ МЕТЕОРОЛОГИЯ»: ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье речь идет о микрополе «Вода в атмосфере», которое является составляющим лексико-семантического поля «Синоптическая метеорология». Указанное образование состоит из трех лексико-семантических групп: «Влажность воздуха», «Атмосферные осадки» и «Атмосферные явления». Охарактеризованы конститuentы каждого из них в лексикографическом аспекте.

Ключевые слова: лексико-семантическое поле, лексико-семантическая группа, лексика, семантика, сема, конститuent, структура.

CONSTITUENTS OF LEXICAL-SEMANTIC FIELD "SYNOPTIC METEOROLOGY": LEXICOGRAPHICAL ASPECT

The weather and climate research was initiated in connection with the accumulation of knowledge about their phenomena. The history of studying these concepts dates back to the time of Aristotle, Herodotus, Hippocrates, Hipparchus, whose works highlight the relationship between the atmosphere and the ocean, describe the movement of air, the circulation of water, etc. In modern linguistics questions of synoptic vocabulary are studied on the material of the English, German, Polish and Ukrainian languages in a comparative aspect.

The aim of our research is to fix and classify groups of meteorological vocabulary of the Ukrainian language in terms of meaning, the element of which is the seme 'water'.

The object of the research is the meteorological vocabulary, and **the subject** is the semantics of names of the microfield "Water in the atmosphere" as a component of the lexical-semantic field "Synoptic meteorology".

The micro-field "Water in the atmosphere" has a peculiar internal structure, since it contains lexical-semantic groups that include lexical items and their combinations that reveal the essence and characterize the concepts associated with water. Taking this into account, the groups are qualified as follows: lexical-semantic group "Humidity of air", lexical-semantic group "Atmospheric precipitation" and lexical-semantic group "Atmospheric phenomena". Each of these groups has a different number of constituents. Lexical-semantic groups relating to water in the atmosphere (in particular humidity of atmospheric air, precipitation and atmospheric phenomena) are distinguished in the structure of lexical-semantic field "Synoptic Meteorology". The prospect of the research is seen in distinguishing and characterization of other lexical-semantic groups of the field "Synoptic Meteorology".

Key words: lexical-semantic field, lexical-semantic group, vocabulary, semantics, seme, constituent, structure.